

תוכן העניינים

כרך ראשון

ט	עם הספר
	שער ראשון: תפילות הקבע בהתהוותן
3	1. לקדמוניות תפילות החובה בישראל (תש"ן)
49	2. מענה (בשולי השגותיו של ש"ק רייף) [על 'לקדמוניות תפילות החובה בישראל'] (תשנ"א)
55	3. לקדמוניות תפילת העמידה (תשובה לרות לנגר, תש"ס)
59	4. תפילת שמונה-עשרה – עיונים באופיה, סדרה, תוכנה ומגמותיה (תשנ"ג)
105	5. קדושת העמידה (ושאר קדושות): היבטים היסטוריים, ליטורגיים ואידאולוגיים (תשנ"ח)
155	6. קריאה חד-שנתית ותלת-שנתית בתורה בבית הכנסת הקדום (תשנ"ב)
175	7. הערות לצביון המחזור התלת-שנתי של הקריאה בתורה כמנהג ארץ ישראל (תשס"ד)
217	8. קרובות י"ח על סדרי הקריאה התלת-שנתית (תשכ"ט)
231	9. לליבון עניין ה'פורס על שמע' (תשל"ב)
	שער שני: התפילה בניסוחיה הקדומים
245	10. לנוסח ברכת העבודה (תשכ"ז)
253	11. לנוסחה הקדום של קדושת העמידה (תשכ"ח)
267	12. לנוסח הקדום של ברכת היום בעמידות השבת (תשנ"ה)
277	13. ענייני ראשי חודשים בתפילה הקדומה (תשנ"ב)

שער שלישי: הקריאה בתורה כמנהג ארץ ישראל

14. פרשת "עשר תעשר" וקריאתה בימות חג לפי מנהגות ארץ ישראל (תשכ"ז) 297
15. "שמחת תורה" של בני ארץ ישראל (תשכ"ו) 337
16. לוח מועדי השנה בפיוט לר' אלעזר בירבי קיליר (תשמ"ג) 357
17. תשלום לקרובת הקילירי לשבת איכה (תשנ"ג) 407
18. בדבר שני ימים של ראש-השנה בארץ-ישראל (תשמ"ד) 417
19. עיונים במנהגי-הקריאה של בני ארץ-ישראל בתורה ובנביאים (תש"ם) 421
20. בירורים בשיטות הקריאה בתורה של בני ארץ-ישראל הקדומים (תשנ"א) 445

שער רביעי: תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראליים

21. לתפוצתן של קדושות העמידה והיוצר במנהגות התפילה של בני ארץ-ישראל (תשכ"ט) 465
22. מגילה קדומה לתפילת יום חול כמנהג ארץ ישראל (תשס"ז) 495
23. על 'סידור' קדום כמנהג ארץ ישראל (תשס"א) 517
24. "סידור" השם המפורש: לנוסחי התפילה של בני ארץ ישראל בשבתות ובשבתות ראש חודש (תש"ס) 557
25. קטעים מקובצי תפילה ארץ-ישראליים מן הגניזה (תשנ"ו) 603
26. שרידים נוספים מקובצי תפילה ארץ-ישראליים מן הגניזה (תשס"א) 703
27. לנוסחי התפילה בימות החג כמנהג ארץ ישראל (תשע"ב) 741
28. קריאת שמע של ערבית כמנהג ארץ-ישראל: בין ההלכה הקדומה למנהג המאוחר (תשס"ח) 763
29. לסדרי התפילה בבית הכנסת של בני ארץ ישראל בפוסטאט בראשית המאה השלוש עשרה (תשנ"ג) 799

כרך שני

30. בירורים בבעיית ייעודם הליטורגי של פיוטי קידוש ירחים (תשל"ג) 843
31. "ראש ראשי חדשים" (תשכ"ח) 871
32. תוספת לעניין "ראש ראשי חדשים" (תש"ל) 885

- 889 .33 חדשות לעניין "ראש ראשי חדשים" (תשמ"א)
- 911 .34 עוד לעניין "ראש ראשי חדשים" (תשנ"א)
- 929 .35 סדר אל תותיד: גלגול מאוחר של מנהג ארץ ישראלי קדום (תשנ"ט)
- 955 .36 שבעתות-הבדלה ארץ-ישראליות (תשכ"ז)
- 979 .37 פיוט על סדר התקיעה בשופר בארץ-ישראל בראש-השנה ושבט (תשמ"ה)
- 985 .38 לעניין תפילתם של עולי רגל על שערי ירושלים (תשנ"ח)

שער חמישי: על קבצי תפילה קדומים

- 1017 .39 פיוט ותפילה ב'מחזור ארץ ישראל – קודקס הגניזה' (תש"ן)
- 1073 .40 תפילה ופיוט במחזור וורמיישא (תשמ"ו)
- 1183 .41 תפילה ופיוט במחזור הגדול של אמשטרדם (תשמ"ט)

מפתחות

- 1215 מפתח כתבי היד
- 1239 מפתח המקורות
- 1255 מפתח כללי
- 1353 מפתח התפילות
- 1387 מפתח התחלות הפיוטים
- 1415 המקומות שבהם נדפסו המאמרים לראשונה

עם הספר

עזרא פליישר החל את דרכו כחוקר שירה ופיוט, אך עד מהרה הכיר בקשר ההדוק בין עולם הפיוט הקדום לבין עולם התפילות והמנהגים, ובראשם מנהגי קריאת התורה. כבר בראשית דרכו זכה לגלות ולפרסם כמה עניינים חשובים הקשורים לנוסחי תפילה ולמנהגים שונים. ככל שחלפו השנים הוא העמיק יותר ויותר בתולדות התפילה, ולקראת סוף המאה העשרים קנה את מקומו כבכיר חוקרי תפילות ישראל. ספרו 'תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראליים בתקופת הגניזה', שראה אור בהוצאת מאגנס בשנת תשמ"ח, ציין פריצה גדולה לחקר נוסחי התפילה מן הגניזה הקהירית ומנהגי בתי הכנסת המתועדים בה. מאז ועד אחרית ימיו לא חדל לפרסם כפעם בפעם קטעי תפילות מן הגניזה הקהירית, וכמובן – לעמוד על ייחודם ולנתחם בהרחבה.

אך פליישר לא הסתפק בחקר התפילות בתקופת הגניזה: מחשבה רבה הוא שיקע גם בדרך התהוותן של תפילות ישראל בשלב הקדום שבו נתעצבו לראשונה. כאן הוא הפתיע את עולם המחקר במאמרו 'לקדמוניות תפילות החובה בישראל' שנדפס בתרכיץ בשנת תש"ן (לפנינו מאמר 1), מאמר שהפך את מוסכמות המחקר על פניהן, ציין תפנית בדרך החשיבה על תולדות התפילה ואף עורר הדים עזים בין חוקרי תפילות ישראל בעולם. גם מאמר זה לא נותר בודד, ובכמה מאמרים שבאו בעקבותיו שכלל פליישר את גישתו החדשנית והציע תובנות למהותם של כמה מן המרכזיים בקטעי התפילה, כתפילת העמידה או הקדושה.

גם לעניין מנהגי קריאת התורה החל פליישר בזריעת אור על מנהגים נקודתיים, כקריאת 'עשר תעשר' בשבתות חול המועד או דרך חגיגת 'שמחת תורה' בארץ ישראל הקדומה. אולם גם כאן לא עצר פליישר בבירורים אלה, וחזר לתהות על עצם התהוותם של מנהגי הקריאה במחזור החד-שנתי והמחזור התלת-שנתי. מתוך עיונו החדשני שוב נתחוללה מהפכה במחקר, שעה שפליישר טען שהקריאה החד-שנתית, שרבים ראוה כמאפיינת את מנהגי בבל, נוצרה גם היא בארץ ישראל ואף קדמה שם לקריאה התלת-שנתית.

לציון מיוחד ראויים שלושת המאמרים החותמים את האסופה. כל אחד מהם מוקדש לבירור מפורט של מנהגי התפילה והפיוטים שבמחזור מקיף קדום: מחזור אחד שנתלקט מן הגניזה הקהירית, ושני מחזורים המייצגים מנהגים אשכנזיים. בתארו את המחזורים אין פליישר מחמיץ שום פרט, למן שינוי נוסח ייחודי במטבע של ברכה ועד לבירור מקומו של כל קטע פייטני; אך כדרכו אין הוא מסתפק בפרטים, ומסיק מסקנות חשובות על מהותם של המחזורים הללו, על מקומם ועל גלגוליהם.

עם הספר

גם בירור השאלות העקרוניות וגם העיון בקטעי הגניזה ובמחזורים מלווים בשפע של הערות מעמיקות על דרכי התהוותם והשתלשלותם של מנהגים שונים ובביאורים מאירי עיניים של מקורות קדומים ומאוחרים. מנהגים שלא נודעו נחשפים לפתע מתוך מקורות יקרי ערך המתעדים את חיותם ואת קיומם המעשי; סדרי תפילה מאוחרים, הקרובים לימינו אלה, מקבלים את מלוא משמעותם תוך גילוי שורשיהם הקדומים בתקופת הגניזה; וניתוח זהיר של כתבי יד מאפשר תובנות חדשות במהותם של קטעי תפילה ידועים או בהלכות מפורסמות.

מאמריו הרבים של פליישר בענייני תפילה נדפסו בכמות רבות, למן כתבי עת ועד לספרי יובל וזיכרון. פיזורם לא אפשר עד כה להתוודע למשנתו השלמה והסדורה של החוקר הגדול. כינוס כל המאמרים הללו יחדיו, בצירוף מפתחות מקיפים, יאפשר מעתה לראות כל מאמר כחוליה בשרשרת זוהרת, המאירה באור יקרות ומתגלה בכל יפעתה רק כאשר היא נגלית בשלמותה.

שני הכרכים העומדים לפנינו הם עוד חוליה במפעל כינוס כל מאמריו של מורנו, פרופ' עזרא פליישר ז"ל, שנפתח בשלושת הכרכים הגדולים, 'השירה העברית בספרד ובשלוחותיה', שראו אור בהוצאת מכון בן צבי לחקר קהילות ישראל במזרח בשנת תש"ע. כפי שציינו בראש אותה אסופה, סיכמנו על כינוס המאמרים עם פליישר עצמו, והוא שחילק אותם לסדרות וקבע את סדרם. את המאמרים על השירה העברית בספרד הספיק פליישר להגיה ואף הוסיף להם עדכונים והערות. את המאמרים על התפילה ריכו ונתן בידינו תדפיסים של רובם, אך לא הספיק לטפל בגוף המאמרים או לעדכן אותם: המחלה הקשה שאחותו ושמה קץ לחייו קטעה את עבודתו.

המאמרים מכונסים כאן על פי המתווה העקרוני שהכתיב לנו פליישר. כמו באסופה הקודמת, גם כאן כיבדנו את בקשתו לסרוק את המאמרים ולא לסדרם מחדש, בקשה שנבעה מרצונו לחסוך בכספי ציבור. כאמור, גם סדר המאמרים נקבע על ידו, להוציא שני מאמרים מאוחרים. אחד מהם, הוא המאמר על קריאת שמע של ערבית (מאמר 28), השלים פליישר זמן קצר לפני פטירתו. על המאמר הזה הוא עבד בימי מחלתו והשקיע בו את שארית כוחותיו. ביום שסיימו אמר לנו שהוא חש התעלות, שכן כמעט לא האמין שיזכה לסיים מאמר זה בחייו. עם השלמת המאמר, הוא מסר לנו קובץ שלו וביקש שנשגיח על הדפסתו (המאמר נועד לספר היובל לפרופ' שמא פרידמן, ואכן שם ראה אור), ואף הורה לנו לכלול אותו באסופת מאמריו על התפילה – אך לא קבע את מקומו בתוכה, ואנחנו שילבנו אותו במקום שנראה לנו יאות.

מאמר שני שאנחנו נאלצנו לשלבו במקומו הוא המאמר 'לנוסחי התפילה בימות החג כמנהג ארץ ישראל' (מאמר 27). מאמר זה נשמט מרשימת המאמרים שמסר לנו פליישר, ולא ידענו כלל על קיומו, עד אשר פנה אלינו ד"ר אברהם (רמי) ריינר, עורך ספר הזיכרון לישראל תא"ש שמע ז"ל, סיפר לנו שיש בידו מאמר שמסר לו פליישר לאותו ספר

עם הספר

וביקש את עזרתנו בהכנתו לדפוס. מובן מאליו שברגע שגילינו את קיומו של המאמר דאגנו להתקנתו לדפוס. מכיוון שהפקת ספר תא"שמע התעכבה, קיבלנו רשות מעורכי הספר לכלול את המאמר באסופה זו והוא סודר לדפוס גם על ידינו, בנפרד. בסופו של דבר הופיע ספר תא"שמע זמן קצר לפני הופעת האסופה שלפנינו, והמאמר נדפס בשני הספרים במקביל.

לסדרת המאמרים צורפו חמישה מפתחות: מפתח כתבי היד שנזכרו במאמרים; מפתח כללי; מפתח המקורות; מפתח התפילות ומפתח התחלות השירים. אחריהם באה רשימת המקומות שבהם נדפסו המאמרים לראשונה. מספרי כתבי היד הנוכרים בספר, וכן התחלות הפיוטים וייחוסם למחבריהם, נבדקו על פי המאגרים שבמפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה על שם עזרא פליישר שעל יד האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים. בדיקה זו העלתה כמה וכמה טעויות, בעיקר בסיגנטורות של כתבי היד. במפתחות צוינו כמובן הערכים הנכונים; כדי לא להביך את המעיין העלול לחפש את מבוקשו בעמוד המצוין ולא למצאו, נוספו במפתח במקרים כאלה על יד מספר העמוד סוגריים ובהם ציון הערך המוטעה, תוך הבהרה שמדובר בטעות.

מפתח המקורות ומפתח התפילות הם שני מפתחות ייחודיים, שבאסופה הקודמת לא היה צורך בהם. במאמרי הרבים דן פליישר בשפע רב של מקורות, בעיקר מקורות יהודיים – מספרות חז"ל ועד לספרות הראשונים, אך גם מקורות קדומים יותר (מתקופת בית שני וסמוך לה), יהודיים ונוצריים. חלק מהמקורות הללו אף מתפרשים בספר בהרחבה. משום כך החלטנו להוסיף לספר מפתח מקורות מפורט. המפתח מחולק על פי תקופות, ובתוך כל תקופה באים המקורות על פי סדר אלפביתי של שמותיהם. מסכתות המשנה והתלמודים באות על פי סדרן המקובל. לא הובאו במפתח זה פסוקי מקרא או מקורות הנוכרים בתוך ביאורי פיוטים.

מפתח התפילות נועד לסייע למעיין למצוא נוסח זה או אחר של תפילה הנידון בספר. מטבעות חתימה של ברכות הובאו כלשונם, ללא לשון 'ברוך' לפנייהם; מטבעות ברכה אחרים (בעיקר של ברכות המצוות או ברכות הנהנין) הובאו עם הפתיחה ב'ברוך'. לעתים הובאו כמה נוסחים דומים מאוד, כאשר רק הבדל דק מבחין ביניהם, כדי לאפשר למעיין להגיע לנוסח המסוים שאותו הוא מחפש. נוסחי התפילה נלקטו מתוך הדיונים שבספר, ומבחר של נוסחי תפילה הובאו גם מתוך קטעי תפילות רצופים המתפרסמים במאמרים או מציונים שבשולי פיוטים.

המפתח הכללי מפורט מאוד, וניתן למצוא בו ציון לעניינים רבים הנדונים בספר, חלקם באקראי. ברור שאי אפשר למצוא במפתחות את כל ענייני הספר, אך השתדלנו ככל יכולתנו לסייע למעינים למצוא את הנושאים המבוקשים באופן מדויק ולא להסתפק בציון כללי לעניין המופיע שוב ושוב. אנו מקוות שמפתחות אלה אכן ישמשו בידי הלומדים ויקלו עליהם את ההתמצאות בשפע הגדול של החומר שבספר.

עם הספר

אנו מבקשות להודות מקרב לב לכל מי שאפשרו את הוצאת הספר וסייעו בידינו בהפקתו: לאחראים על הבמות שבהם נדפסו המאמרים לראשונה, על הרשות שנתנו לנו להדפיסם כאן מחדש; לאנשי הוצאת מאגנס, ובראשם מנהלה חי צבר שקיבל את הספר לדפוס ורם גולדברג שפיקח על הפקתו; למדפיסים ולמעצבים של הספר; לעומדים בראש קרן הרב דוד משה ועמליה רוזן והמכון למדעי היהדות על שם מנדל באוניברסיטה העברית בירושלים על תמיכתם הנדיבה; ובעיקר לאלו שהעמידו לרשותנו את מומחיותם וסייעו מאחורי הקלעים בכמה ענייני הפקה חשובים: לד"ר אבי שמידמן מאוניברסיטת בר-אילן, מר גבריאל וסרמן משיבה-יוניברסיטי ופרופ' אביגדור שנאן מהאוניברסיטה העברית, שעזרונו בחפץ לב וללא בקשת פרס בתרגום המאמר על מחזור אמשטרדם ובעריכתו (בסופו של דבר נדפס המאמר על פי המקור העברי שכתב פליישר ונמצא בעיזבונו). אבי שמידמן הגדיל לעשות גם בכתיבת תוכנות ששיפרו את המפתחות, ובעיקר את המפתח הכללי. ד"ר שרה כהן מהמפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה סייעתנו בבדיקת המפתחות ובהגהתם, וכן בהגהת כמה מאמרים חשובים בספר. תשואות חן חן לכולם.

ירושלים, חנוכה תשע"ב

שולמית אליצור טובה בארי